

ХЛІБНА ТОРГІВЛЯ В УКРАЇНІ У ХІХ СТ.: ВИСВІТЛЕННЯ ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ ПРОБЛЕМИ В ІСТОРІОГРАФІЇ 30-Х РОКІВ ХІХ – СЕРЕДИНИ 80-Х РОКІВ ХХ СТ.

Незважаючи на те, що купівля-продаж хліба на території південноукраїнського регіону, вивіз його за кордон протягом означеного періоду займала одне з провідних місць у розвитку не лише місцевої, а й загальнонаціональної економіки, ця тема ще не стала предметом спеціального дослідження вчених-суспільствознавців. Поза їх увагою залишилися, наприклад, такі аспекти, як кількісний, соціальний і етнічний склад торговців, щорічні коливання обсягів проданої продукції та її географічне спрямування на зовнішні ринки, вплив політики імперського уряду Росії на розширення хлібної торгівлі тощо.

Одними з перших, хто почав вивчати ці питання, стали український історик, статистик, економіст, етнограф і письменник А.Скальковський (1808-1898) та російський публіцист, слов'янофіл І.Аксаков (1823-1886). Дещо пізніше до них "приєднався" відомий вітчизняний історик і громадський діяч Д.Багалій (1857-1932).

Зокрема, А.Скальковський навів важливі статистичні дані в галузі торгівлі в контексті загальної історії "Новоросійського краю", описав тамтешні ярмарки та "сухопутні ринки", до певної міри схарактеризував специфіку купівлі-продажу хліба, побіжно звернув увагу на кількісний і етнічний склад купців. У сфері економіки т. зв. національних окраїн вчений відстоював, насамперед, інтереси царської влади¹. Однак помітним недоліком його праць є головним чином ілюстративність використаного матеріалу, відсутність критичного ставлення до джерел, які, до речі, він часто не зазначав.

Дещо схожий характер мають напрацювання І.Аксакова, що також значною мірою стосуються обсягів хлібної торгівлі й купецтва Новоросії. За дорученням "Російського географічного товариства" він спеціально вивчав торгівлю на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Результатом його наукових пошуків став вихід у світ ґрунтовної монографії "Исследование о торговле на украинских ярмарках" (СПб., 1858), яка не втратила свого значення і нині. Важливо, що автор описав участь у місцевій торгівлі представників різних соціальних верств, економічної спроможності (купців, підприємців, чумаків, селян, прасолів та ін.) й етнічних груп (росі-

ян, українців, євреїв, греків, караїмів...). Він навів численні приклади укладання типових і специфічних комерційних угод і умов кредитування, схарактеризував використання традиційних і причини появи нових торговельних шляхів². Разом з тим, у питаннях внутрішніх процесів “народне виробництво” (артільно-общинне) протиставляв розвитку буржуазних відносин.

До цих питань зверталися й історики попереднього часу. Так, Д.Багалій, висвітлюючи історію колонізації й побуту “степової країни” Московської держави, у багатьох студіях торкнувся й аспекту хлібної торгівлі XVIII – початку XIX ст. Щоправда, в цьому контексті, особливо стосовно зовнішньої торгівлі Південної України, він писав про деяке домінування іноземного купецького капіталу, з яким нібито не міг належним чином конкурувати вітчизняний. Принципово важливими є наведені ним відомості про вартість й вивіз товарів через місцеві порти³. Особливу увагу він, зрозуміло, приділяв Слобожанщині, яка, на його думку, була посередником у торгівлі між Великоросією й Новоросією, Донщиною та Лівобережною Україною⁴. Проте, він не зробив широких узагальнень щодо XIX ст., а лише визначив деякі тенденції, зокрема, поступове превалювання української та російської торгівлі над іноземною.

Очевидно, слід згадати і працю Г.Данилевського, де звернено увагу на те, що чумаки Херсонської губернії, які торгували виробами з дерева та лісом, обмінювали свої товари на хліб, який потім збували в Одесі⁵.

В кінці XIX ст. спеціально вивчав проблеми хлібної торгівлі на Волині Ю.Янсон. І хоча в своїй праці автор звернув головну свою увагу на означений регіон, він також навів важливий фактичний матеріал про вивіз хліба через митниці різних українських губерній, визначив напрямки місцевої торгівлі⁶. А це, в свою чергу, дозволяє зробити більш широкі порівняння зі схожими процесами на території південних регіонів.

Окремі факти щодо цього знаходимо і в праці О.Билимовича⁷.

Радянська ж історіографія, як справедливо зазначив сучасний дослідник А.Ковальський, приділяла, вочевидь, недостатню увагу аналізу торгівлі населення Південної України в XIX ст⁸. Головним чином він виділив праці з цієї тематики І.Гуржія, О.Дружиніної, В.Кабузана, І.Слабєєва.

Разом з тим, слід назвати окремо і статтю Є.Сташевського кінця 20-х років XX ст., в якій певною мірою простежені взаємозв'язки хлібних ринків Правобережної та Південної України в передреформену добу⁹.

Дуже важливе науково-теоретичне та практичне значення (за використанням фактичним матеріалом) у цій царині мають напрацювання І.Гуржія (1915-1971), а тому саме їхньому змісту приділимо основну увагу.

Аналізуючи велику наукову спадщину цього відомого в галузі соціально-економічних відносин в Україні кінця XVIII – XIX ст. вченого, можна, без перебільшення, твердити: однією з найулюбленіших тем його досліджень був розвиток вітчизняної торгівлі. Саме ця тема в тій чи іншій мірі присутня в більшості фундаментальних праць історика. На яскравих прикладах, пов'язаних з становищем зовнішнього та внутрішнього ринків, він обґрунтував, зокрема, важливі теоретичні положення про поступовий занепад натурального господарства в Україні й розвиток буржуазних відносин в означений період. Вже в своїй кандидатській дисертації, присвяченій повстанню жителів села Турбаї (Полтавщина) в кінці XVIII ст., вчений наголосив на тому, що всезростаючий тоді вивіз з поміщицьких маєтків продуктів на ринок, частковий перехід до вирощування спеціальних культур (тютюн, конопля), розширення окремих господарських галузей з торговою метою (городництво, садівництво, скотарство), збільшення кількості промислових підприємств – все це переконливо свідчило: великі господарства втрачали свій натуральний характер, але ще на основі посилення експлуатації кріпаків втягувалися в товарно-грошові відносини.¹⁰

Здавалося б, що тема про локальне явище – народне повстання в одному з районів Лівобережжя – формально „не змушувала” дослідника робити принципові широкі узагальнення щодо всієї України, але саме такий “глобальний” підхід був притаманний багатьом працям І.Гуржій.

Питому увагу вчений приділив конкретно торгівлі хлібом, бо вважав її особливо характерним показником відносин, що склалися на той період в українському селі. При цьому він неодноразово посилався на ленінське положення про те, що виробництво хліба поміщиками на продаж, котре особливо розвинулося в останній час існування кріпацтва, було вже провісником розпаду старого режиму. Такі концептуальні погляди І.Гуржій почав обґрунтовувати вже в першій своїй монографії, написаній на основі кандидатської дисертації¹¹. Причому, характерні ознаки розкладу феодально-кріпосницької системи, на його думку, проявлялися не лише в поміщицьких маєтках, а і в поступовому проникненні товарно-грошових відносин у господарства селян. “Про це переконливо свідчить, – наголосив він, – зростаюча роль продуктів селянського землеробства на внутрішньому ринку, розширення дрібної селянської промисловості та цілого ряду нехліборобських занять, головнішими з яких було чумакування та візникування”¹². Одночасно вчений звернув увагу і на те, що при кількісному зростанні зернової продукції стан техніки залишався надзвичайно низьким і рутинним, бо ведення господарства зосереджувалося на селі в руках дрібних виробників, задавлених нуждою та особистою залежністю.

Проблемам розвитку торгівлі в межах лівобережного регіону частково приділено увагу в статтях, спеціально присвячених аналізу джерел про характер поміщицького господарства І. та Ф.Базилевських і селянських повстань¹³. Причому, поява однієї з них на сторінках “Исторических записок” (Москва), певною мірою засвідчила науковий інтерес до теми і авторитет автора на всесоюзному рівні. Публікація іншої в українській періодиці російською мовою сприяла поширенню ідей історика далеко за межами республіки. Крім того, вони зафіксували використання ним документальних матеріалів, що зберігалися в фондах ЦДАДА СРСР (м. Москва), що, в свою чергу, помітно розширило творчий потенціал дописувача.

На наш погляд, неперевершеною і нині залишається фундаментальна монографія вченого “Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.” (К., 1954. – 551 с.), яка підготовлена на основі докторської дисертації, захищеної в 1953 р. В ній окремі параграфи спеціально присвячені зростанню поміщицького та селянського торгового землеробства.

За спостереженням дослідника, товаризація особливо активно проходила в поміщицьких господарствах Півдня України, дещо повільніше на Правобережжі й набагато слабше в межах Лівобережжя. Це пояснювалося, на його думку, насамперед розмірами господарств: більші з них раніше за інші почали працювати на ринок. Хоча причинами такого явища могли бути також стан сільськогосподарської техніки, віддаленість ринків тощо.

Дрібні й найдрібніші господарства виробляли незначну кількість продукції, що майже вся споживалася власниками маєтків і їх прислугою. Проте, спеціалізація районів щодо торгового землеробства визначалася саме поміщицькими, а не селянськими господарствами¹⁴.

Використавши статистичний матеріал і деякі теоретичні узагальнення праць О.Семенова¹⁵, Є.Зябловського¹⁶ та І.Штукенберга¹⁷, Іван Олександрович дійшов висновку, що основна частина товарного хліба потрапляла на внутрішній ринок Росії й України. Зокрема, для 50-х рр. ХІХ ст. показовими стали такі дані: на внутрішньому ринку Росії в обігу знаходилося 40 млн. четвертей хліба, а на зовнішньому – всього 4-5 млн. Тоді ж вивіз хліба з України за кордон становив тільки 2,5% щорічного врожаю. Причому, якщо протягом 20-х–40-х рр. ХІХ ст. обсяг хліба, котрий йшов на зовнішній ринок, майже не збільшився, то на внутрішньому він постійно зростав. Причини цього вчений пов'язував з розвитком промисловості, зростанням кількості міського населення, а головне – з поглибленням процесу господарської спеціалізації окремих регіонів.

Важливим видається авторський підхід до статистичних даних і документальних матеріалів. Він засвідчив, зокрема, добру обізнаність стосовно залучених джерел, їх критичне сприйняття. Зокрема, І.Гуржій зазначив: „Розглядаючи питання про виробництво поміщицькими маєтками хліба на ринок, треба мати на увазі ту обставину, що в дореформеній статистиці майже зовсім нема даних про розмір внутрішньої торгівлі хлібом, а також про кількість хліба, яка йшла з поміщицьких маєтків і селянських господарств на внутрішній і зовнішній ринки”¹⁸.

Тому-то йому доводилося часто обмежуватися уривковими відомостями по губерніях за окремо взяті роки. Це, зрозуміло, не дозволяло зробити широкі узагальнення, простежити у всій повноті те чи інше явище та динаміку змін. Учений, можна сказати, по крихтах збирав всілякі дані в працях дореформених статистиків. Про це свідчить і значна картотека в особовому (домашньому) архіві історика.

Застереження І.Гуржія щодо необхідності критичного ставлення до відомостей джерел актуальне і нині. І.О.Гуржій багато уваги приділяв розповіді (на підставі матеріалів „Киевских губернских ведомостей”) про поміщиків Сквирського, Уманського, Липовецького, Бердичівського та Таращанського повітів Київської губернії, які „всі сили” спрямували на виробництво пшениці як „головного і найбільш цінного продукту для експортної торгівлі”¹⁹. Що ж до селянських господарств України першої половини ХІХ ст., то, як вважав Іван Олександрович, вони тільки ставали на „шлях торгового землеробства”. Вчений наголосив: „В той час як поміщики за рахунок селянських наділів збільшували посіви пшениці і технічних культур, селянські господарства в більшості обмежувалися посівами „сірих” хлібів (жито, ячмінь, просо, гречка) для власного споживання. Винятку щодо цього не становила й основна частина селянських господарств Катеринославської та Херсонської губерній, де особливо вигідним був збут хліба на зовнішній ринок”²⁰.

Тим самим він погоджувався з думкою відомого українського економіста П.Лященка про те, що в південних губерніях значного поширення набуло колоністське фермерство, яке стало однією з найбільш ранніх форм масового дрібно-капіталістичного господарства, переважно зернового та тваринницького характеру²¹.

З погляду Івана Олександровича, в торгівлі хлібом перемагала не „здорова” конкуренція, а монополія поміщиків, які часто вдавалися до обмеження і навіть до цілковитої заборони селянської купівлі—продажу²². Тому-то, вважав він, товарність хліба, що йшов з селянських господарств, була в значній мірі умовною²³.

Слід зазначити, що з кінця 50-х рр. минулого століття вчений започаткував два окремих напрями у своїх дослідженнях, а саме розвиток товарного виробництва і торгівлі з кінця XVIII ст. до 1861 р. і Україна в системі всеросійського ринку другої половини XIX ст. Зафіксовано це появою його статті в № 5 „Українського історичного журналу” за 1959 р. під назвою „Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст.”

На наш погляд, це одна з кращих статей І.Гуржія на означену тематику, бо в значній мірі має концептуальний характер і написана на високому науково-теоретичному рівні (зрозуміло, у відповідності до тогочасних методологічних засад). Зокрема, в ній зроблено такий принциповий висновок: „Взагалі торгівля і торговельний капітал самі по собі лише розкладали, але не змінювали існуючий спосіб виробництва. Чим сильнішим і самостійнішим був торговельний капітал, тим слабкішим був промисловий капітал і навпаки”²⁴. Автор назвав прізвища конкретних купців, в руках яких зосереджувалося близько 50% хлібної торгівлі в окремих містах.

Важливо зазначити, що в цій студії, певною мірою всупереч деяким попереднім своїм твердженням, автор наголосив: селяни, поряд з міщанами, становили серйозну конкуренцію в міській торгівлі(!). Правда, при цьому уточнив – то була „селянська заможна верхівка, більшість якої за своїм соціальним становищем нічим не відрізнялася від купців”²⁵.

Всебічного висвітлення торгівля хлібом в Україні набула в спеціальній монографії вченого „Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року)” (К., 1962. – 206 с.). Щоправда, в ній, крім вирішення суто наукових завдань, передбачалося (згідно вимог компартійної ідеології) спростувати теорії „українських буржуазно-націоналістичних істориків”, які намагалися довести „відрубність економічного розвитку України від Росії”, відсутність в Україні купців місцевого походження та українського торговельного капіталу тощо.

Цікавим є погляд І.Гуржія на внутрішній ринок (ринки) України. На його думку, в період, що ним вивчався, *відокремлені місцеві ринки поступово об’єднувалися у всеросійський ринок. У нього входили складовою частиною ринки України*²⁶.

Отже, в цій книзі історик навіть не поставив питання про існування національного всеукраїнського ринку в означений період. Можливо, його логіка спрацьовувала так: в Російській імперії міг формуватися лише єдиний – загальноросійський ринок, всі інші – місцеві – були лише „дотичними”, його складовою. Втім, могло бути і так, що за тих суспільно-політичних умов компартійного диктату писати про одночасне формування з всеросійським

ринком національного вважалось просто неприпустимим. Адже в цьому, знову ж таки, певні „компетентні” особи, могли побачити і бачили деяку самостійність, „відрубність” економічного розвитку України. Такий стан речей продовжувався практично до середини 80-х рр. минулого століття, поки в країні не змінилася політична ситуація, і до цього питання не повернувся син вченого, також історик за фахом²⁷.

В монографії І.Гуржій докладно обґрунтував положення про те, що з поширенням внутрішнього ринку виробництво хліба було нерозривно зв'язано з дальшим зростанням неземлеробського населення, з процесом господарської спеціалізації районів. Цікаві його співставлення по окремих регіонах. Так, за твердженням Івана Олександровича, вивіз хліба, переважно пшениці, з Поділля дорівнював відповідному показнику по Київській губернії, а нерідко й перевищував його. Крім збуту на місці, подільський хліб продавали в Галичині, Одесі, на Волині, де часто не вистачало власного хліба для прохарчування тамтешнього населення. Товаризація поміщицького землеробства на Лівобережжі також спрямовувалася на виробництво хліба для ринку і особливо з метою його переробки на горілку²⁸. На території Південної України цей процес мав свою специфіку, на що звернув увагу історик, використавши дані тогочасного економіста А.Шмідта. Останній, наприклад, писав: „Торгівлею хліба займаються окремо промисловці, які мають в краю незліченну кількість комісіонерів, агентів, факторів і торговців, котрі одержують значний бариш від свого посередництва. Вони їздять по селищах, містечках і містах, на базари, торги і ярмарки, скуповують хліб по частках, утворюють з них партії, решетують його, продають тут же крупнішим торговцям або везуть в Одесу”²⁹.

Важливо зазначити, що в цій праці присвячено окремий (останній) великий розділ визначенню місця України в зовнішній торгівлі Росії з кінця XVIII ст. до середини XIX ст. В цьому розділі, на відміну від попередніх, а також у „Висновках” автор вживає вже термін „внутрішній ринок” стосовно України, тоді як раніше під ним розумівся головним чином всеросійський. Отже, в цьому випадку можемо констатувати: погляди І.Гуржія на цей предмет поступово еволюціонували і фактично він впритул наблизився до твердження про наявність загальноукраїнського ринку³⁰.

Свого продовження ця важлива тема, правда, в інших хронологічних рамках, набула в другій монографії вченого.

Як це не парадоксально виглядає, але в праці „Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст.” (К., 1968. – 191 с.), в розділі IV, І.Гуржій, проаналізувавши положення В.І.Леніна про „внутрішній ринок”,

дійшов до цілком логічного й категоричного висновку: *національний ринок існував в Україні, хоча і був складовою всеросійського!*³¹

Він докладно проаналізував, чому і як на українських землях протягом другої половини ХІХ ст. зросли торгівля хлібом і вивіз його в Росію та за кордон. „Це зростання, – підкреслено в книзі, – відбувалося переважно за рахунок екстенсивного розорювання цілинних і перелогових земель з метою виробництва товарного хліба, що йшов на внутрішній і зовнішній ринок”³². Українські губернії, на його думку, відігравали особливо велику роль у виробництві пшениці та ячменю, що були головними товарними культурами³³.

Означені нами вище основні положення про розвиток українського ринку та вітчизняної торгівлі хлібом у тій чи іншій мірі вчений обґрунтовував ще у багатьох своїх працях, наприклад, „Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років ХVІІІ ст. до 1861 р.)” (К., 1958. – 168 с.), колективних двотомниках „Історія Української РСР” (К., 1967. – Т. 1), „Історія селянства Української РСР” (К., 1967. – Т. 1) тощо. Тому вивчення невичерпної творчої спадщини видатного українського історика необхідно, без сумніву, продовжувати.

Окремі нариси про торгівлю Південної України містяться в монографіях О.Дружиніної³⁴. Зокрема, в одній з них вона дійшла таких висновків. Хоча ярмарковій торгівлі сприяла колонізація краю, але таких, що виникли до 1800 р., було небагато. Поділивши товари на дві основні групи: 1) продукти сільського господарства місцевого походження та 2) предмети промислового виробництва, які надходили з “внутрішніх губерній”, автор назвала на першому місці (серед групи 1) хліб. Специфікою тамтешньої ярмаркової торгівлі стало те, що її осередки виникали не лише в селах і містах, а й біля “молодих” промислових підприємств³⁵. Що ж до торгівлі через південні порти, то вона, на думку О.Дружиніної, на початку ХІХ ст. “до певної міри пом’якшувала тяжкий стан російської зовнішньої торгівлі”. Становище чорноморської торгівлі впродовж усього століття залежало від політики царського уряду та інших держав, міжнародної ситуації (особливо російсько-турецьких відносин), а також від попиту та пропозиції, що постійно змінювалися³⁶.

При цьому слід констатувати: вчена “не вичленила” купівлю-продаж хліба в межах південних губерній України із загального процесу товарообміну.

Дещо інакше до висвітлення цих аспектів підійшов І.Слабеев, головну увагу зосередивши на чумацькому промислі та його ролі в соціально-економічному розвитку України ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Зрозуміло, що чумаки найбільше торгували сіллом та рибою. Проте, на думку дослі-

дника, в першій половині XIX ст., особливо напередодні реформи 1861 р., чумацька торгівля хлібом набула значних розмірів. Хліб вивозили на південь тому, що завдяки близькості портів ціна на нього перевищувала його вартість у “глибинних” губерніях України. Обсяг хлібної торгівлі набагато зростав у ті роки, коли в Новоросійському краї або на Дону траплялися стихійні лиха та неврожаї. Вчений, зокрема, зазначив, що в Київській губернії (переважно в Уманському, Звенигородському, Таращанському та Сквирському повітах) значну частину хліба скуповували чумаки з південних районів, які доставляли сюди сіль та рибу. Закуплений хліб, у свою чергу, продавали в Одесі, Миколаєві, Криму та інших місцевостях півдня³⁷.

І.Слабеев прийшов до висновку, що в другій половині XIX ст. відбувався поступовий занепад чумацтва, а з ним і його хлібної торгівлі³⁸.

Загалом же вчений лише фрагментарно описав торгівлю хлібом на півдні України, бо не ставив це собі за спеціальне завдання.

Слід зазначити, що певною мірою концептуальну (загальну) оцінку праці дослідників, де в тій чи іншій мірі висвітлені означені в нашій статті проблеми, отримали на сторінках великої колективної монографії “Историко-география истории Украинской ССР” (К., 1986. – 555 с.). В ній зокрема відображено сприйняття радянською історичною думкою, зрозуміло, на основі марксистсько-ленінської методології, творчих здобутків Є.Сташевського, М. і О.Дружиніних, Ф.Ястребова, І.Гуржія, В.Теплицького, О.Нестеренка, І.Слабеева та багатьох інших³⁹. Разом з тим, і ця книга чітко засвідчила: хлібний ринок Південної України XIX ст. спеціально і всебічно не досліджувався включно до середини минулого століття. Ця проблема і донині залишається недостатньо розробленою у вітчизняній історичній науці.

¹ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. – Одеса, 1836.– Ч. 2.; Его же. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1; 1853. – Ч. 2; Его же. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края. – СПб., 1855.

² Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858.

³ Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М., 1887; Его ж. Колонизация Новороссии и первые шаги ее по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – № 4, 5; Його ж. Історія Слобідської України. – Х., 1918.

⁴ Д.І.Багалій. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 140-142.

⁵ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков // Библиотека для чтения. – 1857. – Т. 142. – С. 259.

- ⁶ Янсон Ю. Хлебная торговля на Волыни. – СПб., 1870.
- ⁷ Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах. Статистическое исследование. – К., 1902. – С. 78.
- ⁸ Ковальський А.В. Торгівля Південної України першої половини ХІХ ст.: історіографічний аспект // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.-Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С. 182.
- ⁹ Шашевський Є.Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби // Праці Комісії для виучування народного господарства України. – К., 1929. – Вип. 2.
- ¹⁰ Гуржій І.О. Повстання турбаївців: Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1948. – С. 33, 34.
- ¹¹ Гуржій І.О. Повстання селян в Турбях (1789-1793). – К., 1950. – С. 22.
- ¹² Там само. – С. 22-23.
- ¹³ Гуржій І.А. К вопросу о характере помещичьего хозяйства на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. Барщинное хозяйство И.Ф. и С.Ф.Базилевских // Исторические записки. – М., 1950. – № 34. – С. 332-338; Его же. Документальные источники по истории крестьянских движений на Левобережной Украине (Об архивных материалах ЦГИА УССР, ЦГИА УССР г. Харкова, ЦГАДА СССР) // Научно-информативный бюллетень (Архивное управление МВД УССР). – К., 1951. – № 1. – С. 35-37.
- ¹⁴ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – С. 133, 134.
- ¹⁵ Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности. – СПб., 1859. – Ч. 3.
- ¹⁶ Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи. – СПб., 1815. – Ч. 5.
- ¹⁷ Штукенберг И. Статистические труды. – СПб., 1860. – Т. 2.
- ¹⁸ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпацької системи... – С. 139.
- ¹⁹ Там само. – С. 141.
- ²⁰ Там само. – С. 227.
- ²¹ Ляшенко П.І. Історія народного господарства СРСР. – К., 1951. – Т.1. – С. 491.
- ²² Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпацької системи... – С. 228.
- ²³ Там само. – С. 232.
- ²⁴ Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – № 5. – С. 41.
- ²⁵ Там само. – С. 44.
- ²⁶ Гуржій І.О. Развитие товарного производства и торговли на Украине. (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року)”. – К., 1962. – С. 6.
- ²⁷ Гуржій О.І. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у ХVІІІ ст. // Укр. іст. журн. – 1986. – № 8. – С. 17-28.
- ²⁸ Гуржій І.О. Развитие товарного производства и торговли на Украине. (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року)”. – К., 1962. – С. 55.
- ²⁹ Шмідт А. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – Ч. 2. – С. 542.
- ³⁰ Гуржій І.О. Назв. праця. – С. 191, 193 та ін.
- ³¹ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. – К., 1968. – С. 98.

-
- ³² Там само. – С. 51.
- ³³ Там само. – С. 52.
- ³⁴ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959; Ее же. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970; Ее же. Южная Украина в период распада феодально-крепостнического строя. 1825-1860. – М., 1981.
- ³⁵ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – С. 320, 324.
- ³⁶ Там же. – С. 335, 336.
- ³⁷ Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). – К., 1964. – С. 74.
- ³⁸ Там само. – С. 118, 119.
- ³⁹ Историография истории Украинской ССР. – К., 1986. – С. 140-146, 153-160.